

УДК 811.111(075.8)

С. В. Засєкін – кандидат філологічних наук, доцент
кафедри прикладної лінгвістики Волинського
національного університету імені Лесі Українки

Когнітивно-дискурсивні S-універсалії перекладу художнього тексту: досвід емпіричного психолінгвістичного дослідження

*Роботу виконано на кафедрі прикладної лінгвістики
ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті розглянуто психолінгвістичне вивчення когнітивно-дискурсивних S-універсалій перекладу художнього тексту. Запропоновано дослідити їхні різновиди на основі психолінгвістичного аналізу сорока цільових текстів студентських перекладів українською фрагмента твору Дж. Селінджера «Френні».

Ключові слова: когнітивно-дискурсивні S-універсалії, художній переклад, когнітивний стиль перекладача, психолінгвістика.

Засєкин С. В. Когнитивно-дискурсивные S-универсалии перевода художественного текста: опыт эмпирического психолингвистического исследования. В статье рассматривается психолингвистическое изучение когнитивно-дискурсивных S-универсалий перевода художественного текста. Автор предлагает исследовать их виды на основе эмпирического психолингвистического анализа сорока целевых версий студенческих переводов на украинский фрагмента произведения Дж. Селинджера «Френни».

Ключевые слова: когнитивно-дискурсивные S-универсалии, художественный перевод, когнитивный стиль переводчика, психолингвистика.

Zasiękin S. V. Cognitive and Discursive S-Universals of Literary Translation: An Empirical Psycholinguistic Study. The article is focused on the study of cognitive and discursive S-universals of literary translation from psycholinguistic perspective. The study is based on the analysis of forty target versions of J. D. Salinger's «Franny» excerpt translated into Ukrainian by novice translators.

Key words: cognitive and discursive translation S-universals, literary artistic translation, translator's cognitive style, Psycholinguistics.

Постановка наукової проблеми та її значення. Вивчення перекладацьких універсалій у художньому перекладі, які є **об'єктом** нашого аналізу, ще не набули з боку українських чи зарубіжних наукових громад масштабу ґрунтовних досліджень у перекладознавстві. Цей феномен допоки здебільшого цікавив дослідників усного синхронного й послідовного перекладу, а також писемного наукового та бізнесового перекладу. Е. Честермен, роблячи огляд стану справ у цій царині на початку тисячоліття, виокремлює S-універсалії й T-універсалії [8]. Перші мають префікс S- через процедуру їхнього визначення: вони спостережені при зіставленні вихідного тексту (*source text*) з низкою текстів перекладу якоюсь цільовою мовою. T-універсалії одержали таку назву тому, що вони виявлялися дослідниками внаслідок зіставлення корпусу текстів перекладів (*target texts*) цільовою мовою та текстів неперекладів цією ж мовою, тобто написаними в нормальних умовах її носіями.

Так, у результаті зіставного аналізу на матеріалі англійської, фінської, польської, іспанської й інших мов зарубіжні перекладознавці твердять про існування таких найтипівіших емпіричних перекладацьких S-універсалій:

- збільшення обсягу тексту перекладу порівняно з оригіналом;
- спрощення на синтаксичному рівні;
- спрощення на лексичному рівні – зменшення лексичної різноманітності та тенденція до вживання частотніших слів у ПТ;
- експлікація в перекладі імпліцитної інформації (зв'язків між реченнями й т. ін.);
- зменшення або уникнення повторів у ПТ;
- уникнення вживання етноспецифічних для одиниць у перекладі;
- стандартизація (ПТ тяжіє до вищої стереотипізації, ужитку типових для ПТ структур) [9; 14].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Оскільки T-універсалії не є предметом нашого аналізу, вони вилучаються з подальшого дослідження. Однією з найпоширеніших універсальних тенденцій, як засвідчило наше вивчення, є регулярні випадки експлікації когерентних зв'язків, а також спрощення на лексичному й синтаксичному рівнях. Нижче

наведено приклади маркування перекладачем у тексті перекладу (ПТ) імпліцитних у вихідному тексті (ВТ) логічних зв'язків між реченнями:

Aringarosa had never been comfortable with the Vatican's historical need to dabble in science. What was the rationale for fusing science and faith? Unbiased science could not possibly be performed by a man who possessed faith in God. Nor did faith have any need for physical confirmation of its beliefs [2, 207].

Арінгароса ніколи не схвалював традиції Ватикану загравати з наукою. Який сенс змішувати науку й віру? Адже людина, що вірує в Бога, аж ніяк не може займатися наукою без упереджень. Та й сама віра не потребує фізичного підтвердження своїх постулатів [1, 163].

У наступних прикладах бачимо експлікацію в ПТ імпліцитної інформації на лексичному й синтаксичному рівнях ВТ:

Aringarosa had no choice but to accept the invitation, albeit reluctantly [2, 206].

Арінгароса не мав іншого вибору, як прийняття запрошення, що він і зробив, хоч і без особливого завзяття [1, 162].

Наведемо приклад спрощення на лексичному рівні:

In addition to being the Pope's summer vacation home, the sixteenth-century citadel housed the Specula Vaticana – the Vatican Observatory – one of the most advanced astronomical observatories in Europe [2, 207].

Ця цитадель шістнадцятого століття була не тільки місцем, де папа проводив літню відпустку, – у ній ще містилася Ватиканська обсерваторія – одна з найкраще обладнаних астрономічних обсерваторій у Європі [1, 163].

Зазначимо, що простежені в українському перекладі англомовних художніх творів універсальні тенденції демонструють свою незалежність від напрямку перекладу.

Матеріалом нашого емпіричного дослідження слугували порівняльні дані англомовного художнього тексту та його перекладів українською мовою. У межах модуля самостійної роботи 40 студентам IV курсу бакалаврату спеціальності «Переклад» пропонувався для перекладу українською мовою фрагмент твору Дж. Д. Селінджера «Френні» [3] обсягом 8 тис. знаків. Усі студенти до початку перекладу вибірки позитивно відгукувалися про твір, що дало нам змогу виключити наслідки емоційного несприйняття твору.

Мета вивчення – становлення когнітивно-дискурсивних S-універсалій на основі порівняльних даних першоджерела та текстів перекладу. Особливістю цього дослідження було виявлення універсальних рішень перекладачів на основі готового продукту – тексту перекладу, тобто встановлення статичних структурно-семантичних універсалій. S-універсалією вважалися повторювані спільні перекладацькі операції / стратегії щодо тексту – схожі між собою варіанти відтворення лексичних та синтаксичних структур, а також метатекстові маркери локальних і глобальних стратегій його когерентності. Останню, на відміну від когезії (зв'язності), що є суто лінгвістичною категорією тексту, тлумачимо як його психолінгвістичну категорію, покликану «скріплювати» текст у плані семантико-сислової й емоційної цілісності.

До уваги брався критерій частотності: наявність або відсутність однакових психолінгвістичних одиниць не менше ніж у трьох із сорока версій перекладу [4, 72] була свідченням прояву універсальної стратегії. У дослідженні використовували **методи** психолінгвістичного текстового й контент-аналізу на основі комп'ютерних програм Textanz і Textanalyst разом із програмою описової статистики SPSS.

Аналіз українськомовних версій, виконаних студентами, та їхнє зіставлення з оригіналом загалом підтверджує наявність конкретних переваг перекладачів, набору тенденцій / відношень між вихідним текстом (*source text*) та текстом перекладу (*target text*). Оскільки, як зазначає О. І. Чередниченко, формування художнього потенціалу семантичного образу твору відбувається на кількох підрівнях, зокрема лексичному, стилістичному та морфолого-синтаксичному [6], наш психолінгвістичний аналіз ВТ і 40 текстів перекладу, включаючи професійний переклад Ю. В. Покальчука, проводився з урахуванням таких параметрів:

- 1) лексичні (кількість слів, словникове розмаїття, лексична щільність, індекс читабельності тексту);
- 2) стилістичні (кількість речень, їхня середня довжина у словах, дискурсивні маркери, агресивність / дієслівність тексту);
- 3) синтаксичні (прості / складні речення, сурядність / підрядність зв'язку між ними, зв'язність тексту – сполучники, прийменники, займенники).

Автоматичний індекс читабельності (Automated Readability Index – ARI) розроблений у 1967 р. в університеті Цинцинатті для потреб ВПС США. Його автори – Е. Сміт та Р. Сентер [13]. Первинно за допомогою цього індексу можна було оцінити ступінь читабельності текстів посібників та різноманітних документів. Згодом його застосування поширилося на інші сфери.

На відміну від інших відомих індексів читабельності, наприклад Flesch-Kincaid, Gunning Fog Index, SMOG Index, та формули читабельності Fry Readability Formula – його перевагою, поряд з індексом Coleman-Liau (1975), є те, що він не залежить від конкретної природної мови друкованого тексту, оскільки враховує не склади, а співвідношення знаків у слові та кількості речень. Його формула виглядає так:

$$4,71\left(\frac{\text{characters}}{\text{words}}\right) + 0,5\left(\frac{\text{words}}{\text{sentences}}\right) - 21,43.$$

Що вищим є показник ARI, то складнішим для розуміння адресатом є текст.

Індекс, або коефіцієнт, лексичного розмаїття свідчить про особливості використання автором способу представлення інформації: спрощеного (стереотипізованого) чи ускладненого. Оскільки ми маємо справу з текстом з інкорпорованим діалогічним дискурсом, природно припустити, що зазначений показник, а відтак і показник лексичної щільності буде меншим. Крім того, у діалозі беруть участь комуніканти з романтичними стосунками. Тому ступінь соціальної та психологічної дистанції між ними є наближеним до нуля.

Для виявлення психолінгвістичних універсалій на основі лексичних параметрів ми здійснили психолінгвістичний текстовий аналіз ВТ та 40 текстів перекладу. Як засвідчили результати аналізу комунікативно-продукційних S-універсалій за лексичним параметром, кількість слів помітно менша в текстах перекладу, що вплинуло на індекси лексичного розмаїття й щільності. Зауважимо, що з кількісного аналізу ВТ ми вилучили артиклі. Загалом, як показують дані, індекси словникової різноманітності й щільності, а також читабельності текстів є вищими за показники Дж. Селінджера, який оперує частотнішими, знайомішими англомовному читачеві словами. Цю лексичну стратегію здебільшого не збережено як у перекладі досліджуваної групи, так і у Ю. В. Покальчука, який має найвищий серед цільових версій цей показник. Тому зазначена спільна стратегія одержує статус однієї з комунікативно-продукційних універсалій перекладу художнього твору.

Аналіз результатів кореляційного аналізу в групі досліджуваних засвідчив позитивний зв'язок між індексом словникової різноманітності, лексичної щільності та індексом читабельності тексту: що вищою є лексична щільність (словникове розмаїття), то складніший для розуміння текст.

Одна з провідних рис стилю автора – послуговування одиницями, які пройшли процес утрати семантичного значення з набуттям натомість прагматично-дискурсивного. Ця група мовних одиниць традиційно іменується як «дискурсивні маркери» [11; 12]. Дискурсивні маркери утворюють окрему групу мовних елементів, функціональним призначенням яких є індикація когерентних зв'язків між двома й більше реченнями, тобто їхня дія не обмежена одним реченням. Відмінність зазначених одиниць від граматичного класу сполучників полягає також у тому, що парадигма перших уключає не лише сполучники, а також прислівники, дієслова, дієприслівникові звороти, прийменникові сполуки, вирази. Усі наведені граматичні класи одиниць є джерелом походження дискурсивних маркерів із втратою первинного (семантичного) значення для виконання дискурсивної функції. Вони мають процедурне значення [2].

Концептуальним профілем дискурсивних маркерів є позначення локального або глобального відношення когерентності між сегментами діалогу. Когерентна функція дискурсивного маркера реалізується на трьох структурних рівнях дискурсу, які визначаються як семантичний, прагматичний і топікальний. Відповідно, виділяються семантичні маркери, які співвідносять дві суміжні пропозиції, прагматичні маркери, що є виразами зв'язку між двома суміжними мовленнєвими актами, і топікальні маркери, які утворюють глобальні когерентні відношення й виступають засобами тематичної організації макроструктури діалогу [2].

На семантичному рівні діалогу дискурсивні маркери зосереджують увагу реципієнта на логічній або хронологічній послідовності подій і поділяються на п'ять груп – причинні, наслідкові, протиставні, доповнювальні та темпоральні. На прагматичному рівні дискурсивні маркери сигналізують каузальні й контрастивні прагматичні зв'язки між висловами. Дискурсивні прагматичні маркери здатні модифікувати іллокутивну силу мовленнєвого акту в бік посилення або послаблення ступеня його категоричності.

На глобальному топікальному рівні дискурсивні маркери поєднують дистантно розміщені сегменти діалогу та профілюють зв'язок між макропропозиціями [1], які формують тематичні блоки тексту. Стратегія вжитку мовцем топікальних маркерів або (ре)фокусує увагу слухача на найвагоміших, виділених із погляду мовця сегментах інформації, що полегшує процедуру відбору слухачем ключової в цьому контексті інформації, або відтінює, «відхиляє» увагу від центральної теми.

Серед першої групи виділяємо одиниці *so* (отож, отже), *then* (потім, після того), *anyway* (утім, у будь-якому разі, тож), *now* (тепер), *well, as I said* (ось, як я вже каза(в)ла). Представниками другої групи є *I mean* (тобто, інакше кажучи), *you know/see* (знаєш / бачиш), *well (ну), the thing is* (річ у тім), *as a matter of fact* (фактично, власне кажучи), *by the way* (між іншим).

Звичайні сполучники – одиниці зв'язності в межах речення (*and, for, etc*), наприклад у таких мікроконтекстах: *he sat back and lit a cigarette, Amida Butsu' over and over again – which*, були виключені з розряду дискурсивних маркерів. До групи одиниць-ембол, ми включили прагматичні недискурсивні маркери (вставні слова, вирази), вигуки, прислівники, нерелевантні повтори, заповнювачі гезитаційних пауз і т. ін. Так, наприклад, до таких заповнювачів належать одиниці *sort of, I don't know, really, oh*.

Ще одним індикатором стилю є вжиток прагматичних (недискурсивних) маркерів («ембол»), які утворюють групу десемантизованих одиниць з емоційним значенням.

Під час перекладів твору Дж. Селінджера відбулися процеси, зворотні тим, про які згадує О. І. Чередниченко: «Не можна підмінити домінуючу нейтральність художнього дискурсу показною розмовністю, бо вона (нейтральність) може бути важливим зображувальним засобом» [7, 26]. У нашому випадку, саме авторська ненейтральність є таким стилістичним засобом, здебільшого проігнорована перекладачами досліджуваної вибірки.

Виявляємо, що високі показники емболії, тобто прагматичної маркованості тексту-оригіналу (52 одиниці), відтворені лише перекладачами, які тяжіють до полюса «імпульсивність» когнітивного стилю «імпульсивність – рефлексивність». Перекладачі із широким діапазоном еквівалентності КС «вузкий – широкий діапазон еквівалентності» демонструють тенденцію до застосування стратегії глобальної когерентності, виявом якої є вищий показник відтворення дискурсивних маркерів макроструктури. Ця універсалия свідчить про краще координування й керування ними тематичними сегментами тексту.

Решта перекладачів – аналітичного КС із полюсами «рефлексивність» та «вузкий діапазон еквівалентності», а також проміжного (аналітико-синтетичного) КС на стилістичному рівні виявили універсальну стратегію спрощення. Її наслідком є небажане збільшення статусної та психологічної дистанції між співрозмовниками в перекладному діалогічному дискурсі.

Цікавим видається дейктична вісь тексту. Так, Дж. Селінджер у діалозі персонажів найчастіше використовує займенник першої особи *I* (42) та другої особи *you* (41), а займенник третьої особи *he* – майже вдвічі рідше (22 випадки). У тексті перекладу Ю. В. Покальчука простежується збалансована картина, проте дискурс стає зорієнтованіший на другу особу: *ти/тобі/тебе/тобою* (31), *я/мене* (29), займенник третьої особи *він* не набагато поступається – 18 слововжитків. У перекладах досліджуваної групи загалом зафіксовано зниження кількісних показників послуговування займенниками першої та другої особи при збереженні займенника *він*. Частково це викликано відмовою перекладачів від відтворення форми *я маю на увазі / думці* як еквівалента *I mean*, що разом із *you know* входять до складу прагматичних маркерів та дискурсивних маркерів глобальної когерентності.

Синтаксична структура, як зауважує О. М. Фінкель, є одним із надзвичайно важливих компонентів художнього твору, адже «добір типу речень – простих, складносурядних, складнопідрядних, і вживання зв'язків сполучникових чи безсполучникових, і порядок слів, і застосування лексико-синтаксичних повторів <...> усе це перекладач повинен відтворити з не меншою дбайливістю ніж лексику і семантику» [3, 286]. Відтак особливої ваги набуває установлення того, чи зберігається той синтаксичний «ключ», в якому створено художній текст.

Як показали дослідження М. Айрленд і колег [10], що більше в мовленні співрозмовників однакових займенників, сполучників, прийменників, дискурсивних маркерів, то вищим є ступінь інтимізації комунікантів. Діалог між Лейном Кутелом та Френні в тексті першотвору зафіксував велику кількість спільних лінгвальних одиниць зазначених класів.

Ці чинники потрібно враховувати і під час перекладу задля досягнення схожого естетичного ефекту на українського читача. Тому стверджуємо, якщо перекладач зберігає спільність цих одиниць із ВТ при перекладі, це може свідчити на користь вищого ступеня його «інтимізації», або зближення

з автором першоджерела. Зіставний психолінгвістичний аналіз доводить стійкі розбіжності між першотвором та текстами перекладів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Описовий аналіз програми SPSS установив вищі середньогрупові показники як за параметром кількості сполучників сурядності, так і підрядності, що загалом вплинуло на вищий індекс зв'язності текстів українською. Цю тенденцію зберігає і Ю. В. Покальчук у своєму тексті перекладу. Для порівняння, показник зв'язності для ВТ становив 0,55.

Слід зауважити про помічену гендерну особливість перекладу на синтаксичному рівні: перекладачі чоловічої статі демонструють стабільний розкид у середньому 27,5 одиниць у співвідношенні сполучників підрядності до сполучників сурядності. Симптоматично, чоловіки тяжіють до частішого вживання сполучників саме підрядного зв'язку, що загалом узгоджується з емпіричними даними Ю. О. Сорокіна [5]. Не виявляємо статистично значущого зв'язку між КС перекладача та коефіцієнтом зв'язності тексту.

Викладені дані, безсумнівно, не вичерпують усіх аспектів досліджуваного об'єкта. Перспективним видається дослідження Т-універсалій на матеріалі української мови, їхня обробка, класифікація й збереження в електронному форматі на основі зіставного аналізу корпусів перекладних текстів та текстів – продуктів носіїв цих цільових мов, що, без сумніву, потребує докладення значних зусиль і часу. Водночас така праця, сподіваємося, принесе користь майбутнім і теперішнім перекладачам у плані уникнення небажаних стратегій і застережень під час їхньої роботи над перекладами, які повинні бути адекватними оригіналу, маючи водночас природне звучання мовою-рецептором.

Список використаної літератури

1. Дейк Т. ван Стратегии понимания связного текста / Т. ван Дейк, В. Кинч // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 23 : Когнитивные аспекты языка. – М. : Прогресс, 1988. – С. 153–211.
2. Засекін С. В. Дискурсивні маркери когерентності англомовного діалогічного тексту: когнітивний та прагматичний аспекти : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Засекін Сергій Васильович ; Київ. нац. лінгв. ун-т. – К., 2001. – 20 с.
3. Олександр Фінкель – забутий теоретик українського перекладознавства / за ред. Л. М. Черноватого, В. І. Карабана. – Вінниця : Нова кн., 2007. – 438 с.
4. Серкин В. П. Методы психосемантики : учеб. пособие / Серкин В. П. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 207 с.
5. Сорокин Ю. А. Переводоведение: статус переводчика и психогерменевтические процедуры / Серкин Ю. А. – М. : МТДК «Гнозис», 2003. – 160 с.
6. Чердниченко А. И. Лингвистические проблемы воссоздания образа в поэтическом переводе : тексты лекций / А. И. Чердниченко, П. А. Бех. – Киев : Выш. шк. ; Изд-во при Киев. ун-те, 1980. – 67 с.
7. Чердниченко О. І. Про мову і переклад / Чердниченко О. І. – К. : Либідь, 2007. – 248 с.
8. Chesterman A. Beyond the particular / A. Chesterman // Translation Universals. Do they exist? / A. Mauranen and P. Kujamäki (eds.). – Amsterdam : John Benjamins Publishing Company, 2004. – P. 33–49.
9. Translation Universals: Do they exist? A corpus-based and NLP approach to convergence / G. Corpas Pastor, R. Mitkov, N. Afzal, L. Garcia Moya // Proceedings of the LREC (2008) Workshop on «Comparable Corpora». LREC-08. – Marrakesh, 2008.
10. Language style matching predicts relationship initiation and stability / M. Ireland, R. Slatcher, P. Eastwick et al // Psychological Science. – 2011. – № 22 (1). – P. 39–44.
11. Redeker G. Ideational and pragmatic markers of discourse structure / G. Redeker // Journal of Pragmatics. – 1990. – Vol. 14, No 3. – P. 367–381.
12. Schiffrin D. Discourse Markers / Schiffrin D. – Cambridge : Cambridge University Press, 1987. – 364 p.
13. Smith E. A. Automated Readability Index AMRL-TR / E. A. Smith, R. J. Senter. – № 66–22. Wright-Patterson AFB, OH : Aerospace Medical Division, 1967.
14. Tirkkonen-Condit S. Unique items – over- or under-represented in translated language / S. Tirkkonen-Condit, A. Mauranen and P. Kujamäki (eds.). Translation Universals. Do they exist? – Amsterdam : John Benjamins Publishing Company, 2004. – P. 177–186.

Список джерел ілюстративного матеріалу

1. Браун Д. Код да Вінчі / Д. Браун ; пер. з англ. А. Кам'янець. – Х. : Книжк. клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2006. – 480 с.
2. Brown D. The Da Vinci Code / Brown D. – L. : Corgi Books, 2003. – 605 p.
3. Salinger J. D. Nine Stories. Franny and Zooey. Raise High the Roof Beam, Carpenters / Salinger J. D. – Moscow : Progress Publishers, 1982. – P. 177–203.

Статтю подано до редколегії
14.03.2012 р.